

УДК 811.161.2+81'373.7

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ВИРАЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ Й ІНТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ)

Давиденко В.І.

Останнім часом проблема толерантності набуває все більшої ваги в суспільстві й тому стає важливою для багатьох гуманітарних наук. Вона є об'єктом вивчення у філософії, політології, соціології, конфліктології, культурології, лінгвістиці, літературознавстві, психології, в етнографії тощо.

За спостереженнями вчених, аналізований термін, якщо використовується у різних наукових парадигмах, наповнюється власним специфічним змістом. Толерантність з позиції філософії визначається як категорія світогляду, що відображає універсальне правило активного ставлення до іншого [4, с.99]. Філософи стверджують, що „толерантність є однією з найсуперечливіших цінностей сучасного суспільства. Ця суперечність, проте, не знижує її значення, але, скоріше за все, відображає крайню складність того світу, в якому приречена жити сучасна людина” [8, с.25].

З позиції лінгвістики толерантність постає багатоплановим і недостатньо чітко окресленим у сучасній науці поняттям. Змістова складність знаходить вираження у мові, що проявляється, з одного боку, в різноманітності парадигматичних зв'язків зазначеної лексичної одиниці, а з іншого боку, в семантичній розмитості відповідного лексичного значення [4, с.100].

1995 рік ЮНЕСКО оголосила Міжнародним роком толерантності й прийняла Декларацію принципів толерантності, де, зокрема, наголошується на тому, що „терпение и уважение к другой культуре выражаются не в отсутствии к ней негативного отношения, а в стремлении ее познать и заимствовать все ценное и полезное”. Теза націлює увагу на активну дію носія толерантності. Толерантна свідомість і поведінка в дійсності не обов'язково безкорисливі. У багатьох випадках вони в імпліцитній або експліцитній формі винагороджуються. При цьому винагороду не лише беруть, але й чекають отримати від іншої сторони [1, с.30-36].

Толерантність є настільки багатоаспектним і глибоким поняттям, настільки ж розпливчастим і нечітким.

Толерантність може виступати як ментальна установка, тобто вона виражає стан свідомої готовності, спрямованої на передбачення, недопущення, а отже, запобігання конфліктній ситуації, або на її усунення чи розв'язання, або на врегулювання тощо.

Про зазначений компонент можна говорити як про складову свідомості людини (більш чи менш значущу для неї й для оточуючих).

Аналізована якість особливо яскраво проявляється у поведінці й діяльності, тоді вона співвідноситься зі словом ненасильство.

Даний термін може виступати для позначення політичної волі.

Толерантність реалізується у ставленні до когось, відображаючи ціннісну орієнтацію особистості.

Толерантність є продовженням глибинної сутності людини, її характерологічних рис, виховання й под.

Толерантність ґрунтується або на любові, або на симпатії, приязні у ставленні до людини, або на мудрості, далекоглядності, або на очікуваному результаті, або на перспективних перевагах, що переборюють усі негативні моменти.

І, безумовно, розглянута якість завжди забарвлюється емоціями (найчастіше позитивними), що дозволяє говорити про її психологічний аспект. Толерантність межує з прозорливістю, врівноваженістю, повагою, доброзичливістю тощо. Інтollerантність (у ситуаціях, коли є нагальна необхідність і можливість толерантного ставлення) поєднується зі злістю, агресією, гнівом, підступністю, неповагою, приниженням, прагненням заподіяти іншому зло й под. Інтollerантність (у зазначеному розумінні) найчастіше є продовженням амбіцій, іншими словами, надмірного захоплення своїм „я”, самозакоханості, чванливості, пихатості, зверхності, відірваності від реальності тощо.

До цього часу з'явилося досить багато робіт, присвячених аналізованому поняттю. Так, О.О. Михайлова запропонувала лінгвокультурологічне визначення толерантності, окреслила поле зазначеної одиниці в сучасній російській мовній системі. О.П. Єрмакова за допомогою семантико-культурологічного аналізу виокремила ментальні відтінки лексичного вираження толерантності. І.О. Стернін обґрунтував теоретичне значення комунікативного аспекту поняття, що вивчається. В.К. Малькова розглянула толерантність газетної етнічної інформації тощо.

„Словник іншомовних слів” дає таке тлумачення одиниці толерантність – „терпимість до чужих думок і вірувань” [5, с.829]. Але слід зазначити, що приклади використання слова дають підстави стверджувати, що у даного поняття зараз формується коло співзначень, і це в подальшому може призвести до зміни його семантики.

Ми у своїй роботі ставимо завдання розглянути національно-культурну специфіку вираження толерантності й інтollerантності на матеріалі українських фразеологізмів.

Фразеологічні одиниці, відображаючи у своїй семантиці довгий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки й стереотипи, еталони й архетипи. Це душа будь-якої національної мови, в якій неповторним чином маніфестуються дух і своєрідність нації. Фразеологія формує фрагмент мовної картини світу. Фразеологічні одиниці завжди звернені до суб'єкта, тобто виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати й виражати до нього суб'єктивне ставлення. Саме це відрізняє фразеологізми й метафори від інших номінативних одиниць [3, с.178].

В.М. Телія пише, що фразеологічний склад мови – це „дзеркало, в якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну самосвідомість” [6, с.9]. У внутрішній формі більшість фразеологізмів має такі смисли, які надають їм національно-культурний колорит. Значення цих фразеологічних одиниць можна інтерпретувати з позицій ціннісних установок і стереотипів, властивих ментальності даної нації [3, с.179].

Як наголошують мовознавці, регулююча роль внутрішньої форми не обмежується її участю у створенні денотативно-сигніфікативного аспекту значення крилатих виразів, з

самого початку орієнтованих не стільки на те, щоб найменувати, виокремивши предмет явище/шляхом фіксації їх якостей, що відрізняються, але й виразити почуття-ставлення того, хто говорить, до позначуваного об'єкту з метою впливати на співрозмовника. Внутрішня форма виконує також функцію носія конотації [2, с.264].

Для вираження толерантного ставлення в українській мові існує досить широке коло фразеологізмів.

Коли люди доходять згоди, домовляються про щось, вони говорять: „**Так тому й бути**”, „**Та й будь по тому**”. Наприклад: Чим робити на мачушиних дітей, звичайно, краще на себе, на своїх дітей. Так тому й бути! (Головко) [7, с.6].

Семантика „невтручання в щось, поблажливе ставлення до кого-небудь” реалізується у фразеологічній одиниці **бог тобі суддя**. Наприклад: – Чи найшла Оксана собі уроки чи роботу? – ледача дівчина не пише мені – бог їй суддя! (Л.Укр.) [7, с.39].

Для вираження вимоги збереження недоторканості кого-небудь, чого-небудь уживається **руки геть**. Наприклад: За мир! За силу правди однієї! Що повінно росте углиб і вшир! За мир! За день! Геть руки від Кореї! Геть напади розбійницькі! За мир! (Рильський) [7, с.171].

Для підбадьорення кого-небудь або для висловлення задоволення з приводу чийогось успіху використовується **вище голову**. Наприклад: Ми з тобою себе ще покажемо – наллємо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж? Тож вище голову, товаришу! (Гончар) [7, с.11].

Коли людина застерігає від чогось лихого, неприпустимого, недозволеного, вона вживає фразеологізми **Бійся/побійся Бога, Борони (боронь, сохрани, сохрани), Боже, хай (нехай) Бог (Господь) не доводить, не дай Бог, не доведи Господи, хай Бог одверне**. Наприклад: Боже вас борони! – повчально говорить бігунець. Він всяку особу наскрізь бачить! (Довженко) [7, с.4].

Значення „запобігти якомусь осудливому вчинку, не допустити, задалегідь відвернути що-небудь небажане, неприємне” репрезентується у фразеологізмі **відійти/відходити від гріха**. Наприклад: Роман чує, як буйний гнів кидається йому в руки і голову, і, щоб, відійти від гріха, швидко обертається і вилітає з нечистої, тісної до всякого добра кімнати (Стельмах) [7, с.120].

Слід відзначити, що фразеологізм **Бог (Господь) з тобою** слугує як для вираження здивування, заперечення, докору, застереження, так і для вираження згоди, примирення, прощення: хай буде так (тобто одиниця має енантіосемічне значення). Наприклад: – Спасибі за хліб, за сіль... – Що ви, бог з вами! – згоряючи від сорому, замахала маги руками (Гончар); А що мені з вами тут робити? Хотів я вам добра, так ви мене не слухаєте. Бог з вами! (Кост.) [7, с.3].

Так само й одиниця **бити/вдарити по руках** має два значення, що виключають одне одного, – „доходити згоди, домовлятися про щось” і „перешкоджати чиймсь діям, карати когось за що-небудь”. Наприклад: Довго торгувалися [батьки], а потім на бичках-дволітках вдарили по руках (Стельмах); А трапляються ж ще вискочки, яким пощастило зайняти високі посади і які нівечать, спустошують людські душі. Бити б таких по руках (М.Ю.Тарн.) [7, с.24].

Для вираження інтолерантного ставлення в українській мові використовуються такі фразеологізми.

На позначення гострої суперечки, полеміки вживається фразеологічна одиниця **багнети (мечі, списи) схрещуються/схрестилися**. Наприклад: Критичні списи не раз схрещувалися над сторінками повістей Ігоря Мурагова... (Рад. літ-во) [7, с.16].

Фразеологізм **брати/ взяти в штики** передає семантику „вороже, непримиримо реагувати на кого-небудь”. Наприклад: Все аморальне він в штики Бере в промовах, а на ділі Він діє зовсім навпаки (Воскр.) [7, с.49].

Значення „категоричне небажання мати справу з ким-небудь, чим-небудь, терпіти когось” репрезентується фразеологізмами **до біса, к бісу** (грубо), **та ну його к бісу (к дияволу)** (грубо). Наприклад: До біса якогось вовка сіроманця, до біса мисливську забавку, бо є інші сіроманці, яких треба провчити назавжди (Стельмах) [7, с.32].

Семантика „неможливість витерпіти що-небудь” передається одиницями **хоч святих винось (із хати), хоч з хати тікай, хоч тікай на край світу**. Наприклад: Коли до дядька Володимира хто звергав з позичкою, він спочатку ставав глухим, а далі або мовчав, або таке молоч, що хоч святих винось із хати (Стельмах) [7, с.96].

В українській мові представлений фразеологізм **відхрещуватися руками й ногами**, тобто „рішуче відмовлятися від кого-небудь, чого-небудь”. Наприклад: У медичному штаті працювало двоє – Хлипалів двійник, від якого наш Хлипало відхрещувався руками й ногами – не визнавав родичівства, та лікар – стоматолог панна Нонна (Збан.) [7, с.127].

Значення „злісно накидатися на кого-небудь, що-небудь, чинити опір комусь, чомусь, виступати проти когось, чогось” має одиниця **вишкіряти зуби**. Наприклад: Проти укладання мирного договору зняла галас уся тодішня контрреволюція. Валківська контора також вишкіряла зуби (Минко) [7, с.113].

Семантика „звинувачувати кого-небудь у чомусь, картати за щось” репрезентується фразеологізмом **виводити/вивести на чисту (свіжу) воду**. Наприклад: Перед очима [Максима] встали партійні збори, галас і суперечки, погрози Кудевича на початку і обіцянки вивести всіх на чисту воду за врату пильності (Рибак) [7, с.83].

Фразеологізм **виволочити у багні** має дуже яскраву внутрішню форму і означає „несправедливо образити, зганьбити, звинуватити кого-небудь у чомусь осудливому”. Наприклад: Буде вже! Досить назнуцалися з мене! Досить навтіпалися! Виволочили в багні... та іще вам мало? (Вас.) [7, с.84].

Для вираження заперечення, спростування чого-небудь уживається **де в біса (чорта)!** Наприклад: Дивився, як там лев здиha... Що тепер із ним зробилося! Де в біса й сила тая ділась! (Гл.) [7, с.32].

Для категоричного заперечення уживається також **хай (нехай) Бог (Господь) милує (боронить)/ помилує (оборонить)**. Наприклад: – Живи у мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти! Хіба ти сирота, нехай бог милує! (Вовчок) [7, с.3].

Фразеологічні одиниці **не вважати (мати) за людину (за чоловіка, за людей), мати за ніщо, не мати і за боже пошиття** мають значення „зневажливе ставлення до когось, не рахування з кимсь”. Наприклад: Не тяжкість оцієї єгипетської роботи гнітить його, гнітить те, що за людину тебе не вважають (Гончар) [7, с.70].

Семантику „визнавати, вважати кого-небудь, що-небудь непотрібним, не вартим уваги, або непридатним, відмовлятися від когось, чогось” передає фразеологізм **викидати/викинути на смітник**. Наприклад: Мене ти зрадиш, викинеш на смітник. Як знуду за тобою навісну (Вінгр.) [7, с. 91]. Для вираження досади, каяття чи незадоволення чим-небудь використовується одиниця **хай воно задавиться**. Наприклад:

Хіба я водюся [воджуся] з ним – хай воно задавиться! – жалібно одказала Галя і розплакалася (Мирний) [7, с.145].

Слід зазначити, що фразеологізми руки геть, вище голову, відхрещуватися руками й ногами, вишкіряти зуби, виводити на чисту воду, виволочити у багні, викинути на смітник, бити по руках й інші мають яскраву й однозначну внутрішню форму.

Можна стверджувати, що толерантність являє собою доволі складне поняття. Це одна з найбільш суперечливих цінностей сучасності, але водночас і найнеобхідніша, найактуальніша. Приклади використання слова дають підстави стверджувати, що у даного поняття зараз активно формується коло співзначень.

Список літератури

1. Губогло М.Н. Представление о толерантности и толерантность представления // Мир русского слова. – 2003. – № 5. – С.28-36.
2. Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность: Монография. – К., 2002. – 294с.
3. Маслова В.А. НОМО LINGUALIS в культуре: Монография / В.А. Маслова. – Витебск, 2004. – 214с.
4. Михайлова О.А. Толерантность и терпимость: взгляд лингвиста // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная моногр. / Отв. ред. И.А. Купина и М.Б. Хомяков. – Екатеринбург, 2003. – С.99-111.
5. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – 2-е вид., виправ. і доп. – К., 1985.
6. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
7. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – Т.1. – К., 1993.
8. Хомяков М.Б. Толерантность и ее границы: размышления по поводу современной англо-американской теории // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная моногр. / Отв.ред. И.А. Купина и М.Б. Хомяков. – Екатеринбург, 2003. – С.11-25.

Поступила до редакції 31.03.2006 р.